
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

JEL ÉS ÉPÍTÉSZET

Az építészszermiotika helye az építészettel és a jelekkel foglalkozó tudományok között

VOIGT VILMOS

A szermiotika sokféleképpen osztja fel a maga kutatási területeit. A társadalmi szermiotika nálunk ismert felfogása szerint a jelek társadalmi használata szerint négy nagy csoportra oszthatók, és ennek megfelelően a szermiotikai kutatásoknak is négy fő válfaja képzelhető el. Ezek a következők:

1. *elemi jelek* (spontán vagy természetes jelek): itt egyrészt a pszichológia és a logika ad eligazítást a jelek természetéről. Ide kapcsolhatjuk az emberi betegségek tüneteit, az érzékelés során végbemenő pszichofiziológiai folyamatok több vonatkozását, a beszéd és viselkedés biológiai-fiziológiai-pszichikai alapjelenségeit. Ezenkívül, mivel az így meghatározott elemi jelek anyagságukban igen jól meghatározottak, ezzel kapcsolatban igen sokféle tudomány által kínált következtetések vonatkoznak rájuk. A hangjelek befogadásával és keletkezésével kapcsolatban az akusztika, vizuális jelekkel kapcsolatban például a fizika vagy a színelmélet ad érvényes felismeréseket.

Az építészszermiotika szempontjából az elemi jelek vizsgálatának is megvan a maga jogosultsága. Az épületek világítási viszonyait, a megengedő és tiltó színek gyakorlatát, a lakbrendezési és használati tárgyak egyes vonásait ilyen módon értelmezni igen kézenfekvő feladat. Rögtön hozzá kell azonban tennünk ehhez azt, hogy az elemi szermiotika vizs-

Az építészszermiotika kérdéseiről magyarul is áttekintést ad Hajnóczy Gábor kiadta *áttekintése az Építés- és Építészettudomány IX. (1978) 2—3. számában*, amelyhez szöveggyűjtemény is társul. Ezenkívül megjegyezzük, hogy Martin Krampen tanulmánya az építészszermiotikáról olvasható *A jel tudománya* kötetben (Bp. 1975, szerk. Horányi Öszéb és Szépe György), Umberto Eco elemzése egy építészeti jelről, az oszlopról, pedig magyar tanulmánykötetében (*A nyitott mű*, Bp. 1976) található meg. Jelen dolgozatomban egyik újvidéki előadásom anyagát tartalmazza. Ennek második részében az új bölcsészeti kar épületét elemeztem, ennek a közlésétől viszont technikai okokból is el kell most

gálata nélkül nem képzelhető el fejlettebb szemiotika sem, ugyanakkor az elemi szemiotika körébe tartozó feladatok elvégzésével egyáltalán nem merül ki a társadalmi jellegű építészet-szemiotika feladatköre.

2. *elemi jelekként felhasznált nem-jelek* (szignálok): voltaképpen az elemi jelek megléte lehetővé teszi, hogy sok minden mást is jelekként értelmezzünk. A természeti jelenségek, az emberi kultúra gyakorlatilag bármilyen terméke magyarázható ilyen módon: a villám a zivatar jeleként (holott annak része, és nem valamiféle szándékolt jele!), az oroszán sörénye erejének jeleként (holott az oroszlánnak természeti tulajdonsága a sörény, és aligha képes erő kifejtésre), az ajtókilincs elhelyezése kultúránk jobbkezeségének jeleként (holott az ajtó a másik oldalról éppen a balkezesség „jeleként” helyezi el a kilincset), a ház kéménye a lakók anyagi állapotának kifejezéseként (amint ezt a középkori „füstadó” gyakorlatilag is megvalósította). Voltaképpen igen fontos feladat feltárni azokat a folyamatokat, amelyek során társadalmunk jelekként használ fel nem-jeleket, és mintegy tükörképben e gyakorlatban a valódi jelek létrejöttét és felhasználását is megfigyelhetjük. Mindazáltal csak itt vizsgálni a jeleket igen szűkös megoldás lenne. E kérdéskör kutatása is csak előzménye lehet a további szemiotikai feladatok elvégzésének.

Az építészet-szemiotika szempontjából ugyancsak fontos e témakör. Az épületek és annak részei igazán gyakran szerepelhetnek jelekként: nemcsak a házak felépítésének, állapotának jelként való felfogását ismerjük, hanem a sziluetektől a képeslapokig, a színpadi díszletektől a babaszobákig számtalan olyan jelensége van kultúránknak, amelyekben az építészeti alkotások és azok részletei elemi jelekként kerülnek felhasználásra. Voltaképpen az építészet befogadása ilyen szempontból általában is vizsgálható. Az emberi társadalomban a szignálok értelmezését különféle tudományok: biológia, pszichológia, szociológia, információ-elmélet és mások segítségével lehet elvégezni, és ezek természetesen kapcsolatba hozhatók az építészet-szemiotika kérdéseivel is.

Mielőtt tovább mennénk és a társadalmi szemiotika szempontjából döntő kérdésekre térnénk át, le kell szögeznünk, hogy mind elemi jelekként, mind szignálökként az építészet legkülönbözőbb jelenségeit lehet értelmezni: egy berendezési tárgy részletét, egyetlen szoba valamely részét, egy egész épületet vagy annak stilisztikailag jellemző rész-

tekinténünk (nem állnak rendelkezésemre a szükséges fényképek, és ezek sokszorosítása is nehézségekbe ütközne). Itt jegyzem meg, hogy — noha nem szemiotikai megközelítésű — rendkívül érdekes Lukács György felfogása az építészet kialakulásáról *Az esztétikum sajátossága* II. kötetében (Bp. 1965). Mindezt azzal zárhatjuk, hogy talán éppen az építészet-szemiotikában várhatjuk a legtöbb fejlődést a közeljövőben. Ehhez hozzájárulhat az az öröndetes tény is, hogy nem csupán a mérnöktovábbképzés keretében folynak évek óta szemiotikai előadások Magyarországon (Budapesten, Szegeden), hanem a Budapesti Műszaki Egyetemen immár évek óta szabályos szemiotikai előadássorozatot tartanak.

letét, de egész épületegyüttest, utcát, kisvárost, egész települést, sőt akár egy egész településformát is. A jelként szereplő építészeti jelenségek önmagukban rendszerszerűek és összefüggőek is lehetnek, de ez *nem* szemiotikai rendszer. Az elemi jelek és a szignálok esetében is van bizonyos összefüggés az egyes jelek között (hiszen izolált jelekről egyáltalán azt sem tudjuk megállapítani, hogy jelek-e), mindazáltal itt maguk a tárgyak összefüggései és nem szemiotikailag konstituált rendszerszerűségük a döntő tényező.

Nemcsak az építészetszemiotika, hanem általában a szemiotika szempontjából is ez a körülmény az oka annak, hogy a sokféle elemi jelet és jelzést mintegy ösztönösen, gyakran akár kaotikusan is fogják fel az elemzők. Empirikus jel-leírások bizonyíthatják, hogy éppen e területen milyen sokféle lehetőséggel találkozunk. Ha megtekintjük szemiotikusok alkalmi megjegyzéseit épületekről, de akár az épületekkel kapcsolatban a „jel” kifejezést használó szakmai reflexiókat is, a sokrétűség, heterogenitás jól bizonyítható. Amennyiben mindez a jelek sokféleségét jelenti meg, a megoldás ellen nem is tiltakozhatunk. Valahol azonban rendszert is kell vinni a szemiotikai elemzés építészeti alkalmazásába.

Mivel e szinten nem magából a szemiotikából kell kölcsönöznünk e rendszert, célszerű, hogy itt az építészet vagy az azzal rokon jelenségek körében már kidolgozott rendszerezést vegyük át. Ez talán nem lehetetlen, bár nem könnyű feladat.

3. *elsődleges jelrendszerek* (kommunikációs jelek): a szemiotika szempontjából döntő felismerés volt a kommunikációelmélet kidolgozása, miszerint valamilyen „nyelv” segítségével azon kívül levő tények közvetítése történhet meg egy adó és egy vevő között. A „nyelv” itt általános értelemben szereplő kategória, nem azonos az emberi hangzó nyelvvel, hanem például a viselkedés vagy a mesterséges nyelvek éppen úgy idetartoznak, mint a sakkjáték szabályrendszere, az öltözködés, a táplálkozás mikéntje. A modern kommunikációelmélet és a szemiotika e téren egyre pontosabban felismerte, hogy a beszélt nyelv csak egyike a lehetséges nyelveknek, és ettől lényegi vonásokban különböző más nyelvek is lehetségesek.

Az építészetelmélettel kapcsolatban igen gyakran elhangzott a beszélt nyelv analógiája, elsősorban azért, mivel a modern nyelvtudomány jól kidolgozott leírási apparátust adott, és ezért sokan megkísérelték, hogy ennek analógiájára építsék fel a maguk szemiotikai rész-modelljeit. Itt nyilvánvalóan kérdéses azonban, mennyire terjedhet a beszélt nyelv analógiája: van-e például értelme annak, hogy hangokról, szavakról és mondatokról beszéljünk az ebéd szemiotikai leírásakor (ahol ugyanakkor nyilvánvalóan van értelme a kisebb és nagyobb egységek, az alapjelenségek és a formánsok, a szintagmatikus tengely jelenségei és a paradigmatiszma vizsgálatának, egymástól megkülönböztetésének!). A kommunikáció általános jelenségeinek a leírásakor is külön-külön meg-

vizsgálendő kérdés, mit is tartunk például kódnak, kódolásnak vagy csatornának. Közvetlenül az építészetelméletben ezek a kérdések nálunk is és a nemzetközi kutatásban is felmerültek, anélkül azonban, hogy megnyugtató megoldásuk is bekövetkezett volna. Ilyen állapotban van a szemantikai nyelvészeti-szemiotikai-építészetelméleti megközelítés is. A kérdés fontossága miatt külön kell kitérni megoldásának módjára.

A jelentéssel kapcsolatban nagyon sok olyan vonatkozásra utalhatunk, amelyek magukban a szemantikában is megoldatlanok, illetve amelyek sokrétűbb megoldását a szemantika legújabb, nagyarányú fejlődése sem tudta végérvényessé tenni. Most mégsem ezeket soroljuk fel, hanem arra a két döntő felismerésre hivatkozunk, amelyek a modern szemiotika jelentéelméletben központi helyet foglalnak el, és amelyek az építészet-szemiotikában is lényegi felismeréseknek nevezhetők.

Az egyik ezek közül a jelentő és a jelentett (*signifiant és signifié*) közvetlen összekapcsolása, vagyis az, hogy a jelentésben két „világ” kapcsolódik össze, a „nyelv” és a „valóság”. Ennek következtében nem célravezető megoldás, ha a jelentés mindkét elemét egy szinten képzeljük el. Ilyen értelemben az építészet-szemiotika olyan kísérletei, amelyek értelmében egy épület (azaz a valóság egy eleme) jelentése a használat (azaz a valóság egy másik eleme) vagy egy épület stílusának (azaz a „nyelv” egy elemének) jelentése egy stíluscsoporthoz tartozás (azaz a „nyelv” egy másik eleme), voltaképpen értelmüket veszítik, mivel bennük a jelentő és a jelentett egyazon szinten található. Egy neogótikus templom, mondjuk a Mátyás-templom jelentése nem a többi neogótikus templom (mindkét összetevő a „nyelv” szférájába tartozik); de egy lépcső jelentése sem a lépcsőn járó használó (mindkét összetevő a „valóság” szférájába tartozik). Az építészet-szemiotika jelentéstana általában éppen e témák körül vitatkozott, és az eszmecserék eredménytelensége nem kis mértékben a signifiant—signifié viszony nem kellően alapos értelmezéséből eredt.

A másik fontos felismerés a denotáció és a konnotáció összekapcsolásának és megkülönböztetésének a gyakorlata a szemiotikában. A közvetlen jelentésekre mindig ráépül egy felsőbb szint, az együttjelentések szintje. Ez az összefüggés verbális és nem verbális jelrendszerekben egyaránt jól megfigyelhető. Az egyes jelentések egymáshoz viszonyítva nem csupán egymásutánjukban befolyásolják egymást (mint például egy mondatban az egyes szavak, amelyek kölcsönösen kiegészítik és korlátozzák egymás jelentését, hogy azután az egész mondatnak valamilyen összes jelentése is megformálódhasson, amely ismét módosítja és summarizálja az egyes részjelentéseket), hanem egymást az összefüggések hangsúlyozásában, „felülről” is meghatározzák. Mint ahogy Mozart Varázsfuvola című operájában Tamino, a hősszerelmes állhatatos némasága vagy bőjtölése nemcsak azt jelzi, hogy a szereplő maga milyen jellemvonásokkal rendelkezik (denotáció), hanem szembekeverül Papageno fa-

láncságával és fecsegésével, amelynek közvetlen jellemfestő vonásain (denotáció) túl a két viselkedés szembeállítására és együttjelentése kifejezi általában az emberi helytállás, a hűség fogalmát (konnotáció), és a konnotációban egy magasabb szinten fogalmazódik meg az, amit a denotáció a közvetlen jelentésben fejez ki.

Építészetszemiotikai példával a budapesti Szabadság-híd a denotáció szintjén két pont közötti kapcsolat, amelyet jellemezhetünk közlekedési, technikai, stílusbeli sajátosságaival. A konnotáció szintjén viszont ez egyike a budapesti hidaknak, egyike a maga korában készült vasszerkezeteknek, a kései klasszicizmus és romantika vagy a szecesszió megnyilvánulásainak. A konnotáció szintjén különböző kapcsolatokba kerül az építmény, és mint vasszerkezet, a Vásárcsarnok meg a Nyugati pályaudvar, sőt az Eiffel-torony társaságába, mint általános értelemben vett híd, a Rialto és a Golden Gate összefüggésében jelent valamit. Azt hiszem, nem szükséges indokolni, hogy építészetelméletileg van értelme a denotatív és konnotatív szintek megkülönböztetésének, és itt az építészetszemiotikai vizsgálat még sok eredménnyel járhat, éppen a „magasabb”, általánosabb összefüggések megállapítási lehetőségeinek kibővítése terén.

4. *másodlagos jelrendszerek* (kulturális jelek): a társadalmi szemiotika mindenféle jelrendszert társadalmi jelenségnek tart, az elemi jelektől a másodlagos jelrendszerekig egyaránt. Mégis van értelme annak, hogy kulturális jeleknek tekintsük a másodlagos jelrendszereket. Másodlagos jelrendszerek az elsődleges jelrendszerekre épülő további jelrendszerek: például így épül a nyelvre az irodalom, a gesztusokra a pantomim, a valóságról alkotott vizuális benyomásainkra a festészet stb. Mindazok a gyakorlati feladatok, amelyeket az építészettel kapcsolatban az elsődleges jelrendszerek formájában írhatunk le, egy későbbi szinten az építészetnek mint másodlagos jelrendszernek az alapját is képezik. Voltaképpen a szemiotika csak néhány területen (irodalom, zene, képzőművészet, balett stb.) tudta részletesen kimutatni azt, miben is áll a másodlagos jelrendszerek sajátosságai. Az építészetelméleti kutatásban feltétlenül szükséges volna, hogy részletvizsgálatok foglalkozzanak azzal a kérdéssel, konkrétan miben is áll az építészet másodlagos jelrendszer volta.

Ezt is előlegezendő, két olyan jelenségre hívjuk fel a figyelmet, amelyek igazolják a másodlagos jelrendszerek kulturális meghatározottságát, másrészt közvetlen kutatási lehetőségeket kínálnak az építészetszemiotika művelői számára.

Az egymással is összefüggő vonások közül elsőnek azt a jól ismert tényt említjük, hogy a jelrendszerek csakugyan kultúrához kapcsolódnak, kultúránként változnak. Ha megállapítjuk, hogy például a pszichológiai tesztekben felhasznált tintafojtók szórt, diffúz magyarázata bizonyos európai kultúrákban az elmebaj jele, például egyes indián kultúrákban

ez a normális válaszolók magyarázási módja, és a konstruktív, rendszerűnek tűnő magyarázatok a megbomlott agyvelők jellemző válaszai. Az építészettelméletben és építészetszemiotikában is számba veendő tények közül igen sokról tudjuk, hogy kultúránként különböznek. A távol-keleti „festmények” álló téglalapok, szemben az európai festmények gyakori fekvő téglalapjaival. A szimmetria és harmónia, az egyes színekhez és formákhoz fűzött magyarázatok kultúránként változnak. Más jelenségekről tudjuk, hogy kulturálisan kötötteknek tekintették őket. Különösen sok az építészeti stílusra utaló ilyen vonások száma: a dór vagy jón oszlopfő, a román vagy gót stílus etnikai vagy törzsi meghatározottságra utal. A német gótika nem azonos a spanyol gótikával, a bécsi barokk a tiroli vagy a pozsonyi barokkkal, a magyar kisvárosok klasszicizmusa a paraszti klasszicizmussal. Elsősorban az építészeti kifejezőeszközeit ily módon igazán jól jellemezhetjük kulturális hovatartozásuk megvilágításával, csupán arra kell ügyelnünk, hogy ez a megvilágítás és magyarázat mindig konkrét és igazolható legyen. Azért, mivel egy területen egy kérdést (pl. az oszlop szemiotikai magyarázatait) megállapítottuk, a következő területen vagy kultúrában előlről kell kezdenünk a vizsgálatot, mivel semmi okunk sincs annak a feltevésére, hogy például Asóka király nem rozsdásodó vas oszlopa ugyanezt jelenti az indiaiak és az angolok számára. Művelődéstörténetesek egyértelműen kimutatták, hogy a mezopotámiai zikkurat a sumér és akkád kultúrában az isten dicsőségére emelt, az égbe mutató épület volt, ugyanez a Bibliában mint Bábel tornya szerepel, amely éppen ellenkezőleg az istentől elrugaszkodott embereknek az eget detronizáló törekvését fejezi ki. Konkrét vizsgálatok nélkül az építészetszemiotika e kérdéskörben csak megalapozatlan, légből kapott, hamis magyarázatokhoz vezethet.

Ezzel is összefügg az a második jelenség, miszerint még az egyetemen meglevő, nem kulturálisan meghatározott jelenségeknek is kultúránként különböző, eltérő értelmezései alakulnak ki. Nyilvánvalóan nem kulturális, hanem természeti tény, hogy az egyedeknek két szülője, egy anyja és egy apja van, akiknek egyenként ismét két szülője, és így tovább. Ennek ellenére a világ kultúráiban igazán sokféle rokonsági szisztema alakult ki, függetlenül attól, hogy ezek különbségei csak kulturális különbségek, hiszen biológiai különbségekkel nem is számolhatunk.

Az építészetszemiotika területén igen sok olyan közvetlenül meghatározó jelenséget, tényt ismerünk, amelyek nem kulturális eredetűek, mégis kultúránként különböző módon tartják nyilván őket. Elsősorban az épületek és azok részeinek rendszerezése, klasszifikációja nevezhető ilyennek. Imert tény, hogy amikor még a holland gyarmatosítók kérdőíveket adtak ki Borneo házáinak felmérésére, végül is fel kellett adni tervüket, mivel nem kaptak egyértelmű adatokat: egyesek önálló háznak tekintették az egyetlen fedél alatt lakó különböző családok, alvóhelyeit, mások a cölöpökön álló házakat kétszintesnek, vagyis két háznak tekintet-

ték stb. Nehogy itt valamilyen primitívségre gyanakodjunk, megjegyezhetjük, hogy nehéz lenne megmondani, hány lakás van például Budapesten (társbérlet, elvált házaspárok együtt lakása, nyaralók, nyárikonyhák stb. szinte borneói zűrzavart eredményeznének egy számláláskor), vagy közmert, hogy egy magyar háromemeletes ház lehet ötszintes (földszint, félemelet, 1., 2., 3. emelet), de oroszul mindenképp egy „emelettel” több, mint magyarul, mivel az oroszban a földszint helyett az „első emelet” elnevezés használatos. Nyilvánvalóan *ugyanaz* a ház csak kulturálisan lehet egyszerre kettőtől ötig terjedően a néző tetszése és szokásai szerint bárahány emeletes építmény.

A kultúra nemcsak az egyes épületeket vagy azok értelmezését szabja meg, hanem azok elkészítését, létrehozását, a többi hasonló épülettel összekapcsolását is. E sokrétű területtel nemcsak az építészetelmélet, hanem rokon tudományok (belső építészet, településtudomány, urbanisztika, újabban a környezettudomány stb. is) foglalkoznak. Anélkül, hogy ezek feladatát és illetékességi köreit kijelölni próbálnánk, megjegyezzük, hogy szemiotikai szempontból kétféle megoldással kapcsolhatók össze a különböző ilyen jelenségek. Általában az egyes épület és a kisebb jelenségek (szoba, berendezési tárgyak, háztartási tárgyak), valamint a nagyobb egységek (épületegyüttes, település, sőt akár egy egész ország vagy kontinens) között szemiotikailag nincs különbség, és a szemiotikus nem lát világos határt mondjuk egy nagyváros, egy városnegyed, egy utca, egy ház, egy emelet, egy lakás, egy szoba, egy ablak, egy asztal, egy gyertyatartó vagy egyetlen szál gyufa szemiotikai vizsgálata között. Itt egyelőre a különbségeket nem-szemiotikai jellegű kutatásoknak kellene tisztázni. A településszemiotika, az építészet-szemiotika vagy a belső-építészet-szemiotika között szinte még fokozati különbségek sincsenek, nemhogy módszertani különbségeket kellene feltételeznünk.

Ugyanakkor Baudrillard és mások megkísérelték, hogy szembeállítsák a „tárgyak rendszerét” az emberi kifejezések más rendszereivel. E másik megoldásban, amelyet az objektuális (= tárgyi) szemiotikusok ismernek és fel is használnak, az egyszerű tárgyak, termelőszközök, fogyasztási javak kerülnek egymás mellé, és az építészet alkotásai közül is csak az ilyenek és csak ilyen szempontból szerepelnek.

Mindkét megoldásnak elképzelhető a követése az építészet-szemiotikában. Ma inkább az előbbi látszik célszerűnek, amely ha kitágítja is az építészet-szemiotika határait, voltaképpen érdeklődése középpontjában az épületek állnak, legfeljebb azok kisebb és nagyobb részeit is ugyanitt tárgyalja a kutatás. E módszert alkalmazta már a nemzetközi és magyar szemiotika, folytatása biztosítottnak látszik. A második megoldásnak is megvan az előnye: közgazdasági és fogyasztáseméleti elgondolásai figyelemreméltók. Nyilvánvaló, hogy mielőbb nálunk is lesznek e megoldásnak hívei, talán az építészet-szemiotikusok között is. A legin-

kább javaslandó nyilvánvalóan az az eljárás, hogy mind a két megközelítést a maga helyén használjuk fel a jövődő építészetszemiotikájában, eredményeiket egymás mellé állítva és kölcsönösen ellenőrizve.

A társadalmi szemiotika rendszerébe illesztve e négy szintet, a legfontosabb kutatási lehetőségeket és problémákat tekintettük át. A harmadik és negyedik szinten a szemiotikai rendszerek kikutatása a cél, a sajátos építészetszemiotikai vonások megállapítása és elemzése. Itt egyelőre az anyagfeltáró munka a soron következő feladat, de ezen belül is tisztáznunk kellett néhány alapvető felismerést, illetve kutatási lehetőséget. Társadalmi szemiotikánk egésze szempontjából jelentős, hogy az önálló építészetszemiotikai vizsgálatok minél rendszeresebben folyjanak ilyen irányban.

E szemiotikai-elméleti lehetőség mellett természetesen van a szemiotikának létjogosultsága az építészetelmélet keretén belül is: segíthet az építészetelmélet néhány megállapításának pontosabb vagy egyértelműbb megfogalmazásában.

Az alkalmazott szemiotika felhasználható az építészet gyakorlatában és elméletében egyaránt. E terület áttekintésére azonban más alkalommal és egy gyakorlati szakembernek kellene vállalkoznia.